

DINA BITE

“Idejas kļūst par faktiem ne tāpēc, ka tās ir fakti, bet tāpēc, ka mēs liekam tām tādām izskatīties.”

Kenets Alans

Ievads

Socioloģija kā zinātne par cilvēka dzīvi sabiedrībā analizē sabiedrības un indivīda mijiedarbību un savstarpējo ietekmi. Lai arī cilvēka daba ir bijusi nozīmīgs Rietumu filosofisko, sociālo un politisko debašu temats, socioloģijā tā nav guvusi pietiekamu teorētisku un metodoloģisku izpēti. Socioloģijas attīstības sākumposmā diskusijas par cilvēka dabu aptvēra plašāku pētāmo tematu diapazonu, bet vēlāk koncentrējās galvenokārt uz indivīdu kā vairāk vai mazāk aktīvu sociālās sistēmas daļu. Tas nozīmē gandrīz nepārtrauktu diskusiju par indivīda un kolektīva jeb aģenta un struktūras attiecībām. Vācu sociologs Georgs Zimmels (*Georg Simmel*, 1858–1918) rakstīja, ka socioloģijas aktuālais jautājums ir šāds: “Vai sabiedrība ir cilvēku eksistences mērķis vai indivīda līdzeklis? Kur atrodas būtiskākā sociālās attīstības atslēga – personības vai kopienas atraisīšanās?” (*Simmel*, 1950, 448)

Šajā rakstā sniegts ieskats svarīgākajās socioloģiskajās paradigmās, uzsvāru liekot uz to saistību ar cilvēka dabas interpretāciju. Temata izklāstā hronoloģiskā secībā izmantots klasiskais socioloģisko teoriju iedalījums makrolīmenī un mikrolīmenī, lai izgaismotu to atšķirīgo skatījumu uz cilvēka dabu.

Cilvēka definīcija socioloģijā

Socioloģija pēta cilvēku, un, tāpat kā citas sociālās zinātnes (piemēram, ekonomika, politika, psiholoģija), tā skar noteiktu šķautni saistībā ar cilvēku. Socioloģija pēta cilvēku tā sociālajās izpausmēs (sociālo dimensiju), un tā ir ne tikai sistemātiska, bet arī kritiska cilvēku sabiedrības izpēte. Sociologi tiecas saskatīt vispārīgo specifiskajā, t. i., analizējot atsevišķu cilvēku rīcību, mēģina identificēt vispārīgus sociālās dzīves modeļus. Nenoliedzot to, ka ikviens atsevišķs indivīds ir unikāls, sociologi akcentē indivīdu rīcību atbilstoši

noteiktām kategorijām un uzvedības modeļiem – piemēram, bērni un pieaugušie, sievietes un vīrieši, bagātie un nabagie u. tml. (*Macionis & Plummer, 1997, 738*). Kā rakstīja Pīters Bergers (*Peter Berger, 1929–2017*), socioloģija saskata dīvaino (nepazīstamo) pazīstamajā, t. i., mēģina izprast plašāku kontekstu noteiktai cilvēku rīcībai vai izaicina nosacīti pašsaprotamus priekšstatus par cilvēku rīcību un sabiedrības kārtību (*Berger, 1963*).

Tāpēc socioloģijas uzmanības centrā ir cilvēka un apkārtējās sabiedrības mijiedarbība, kas paredz nebeidzamu diskusiju par jautājumu “kurš bija pirmais – sabiedrība vai cilvēks?”. Tāpat kā jautājumā par vistu un olu nav vienkāršu atbilžu, arī šajā gadījumā abas dimensijas ir nepieciešamas un viena nav iedomājama bez otras. Lūkojoties uz atsevišķu indivīdu, sociologi mēģina izprast viņa orientāciju uz rīcību un spēju veidot (konstruēt) sociālo realitāti. Pētot sabiedrību kā veselumu, sociologus interesē “sabiedrība kā mūsu ieslodzījuma sienas”, kas ieskauj ikviena cilvēka dzīvi (*Macionis & Plummer, 1997, 738*).

Socioloģijas nozares nošķiršanai cilvēka pētniecībā tiek lietots jēdziens *homo sociologicus*, lai izskaidrotu cilvēka vietu sociālajā struktūrā jeb kultūras, ekonomiskajā un politiskajā kontekstā, kas nosaka viņa apziņu un dzīvesveidu. Jēdzienu *homo sociologicus* pirmais lietoja vācu sociologs Ralfs Dārendorfs (*Ralf Dahrendorf, 1929–2009*), uzsverot morāles un vērtību ietekmi uz indivīda izvēlēm. *Homo sociologicus* apzīmē cilvēku kā sociālu būtņi, kas pakļauts sabiedrības spiedienam (*Abell, 1991*), bet tas nebūt neizsaka visu cilvēka būtību. Dārendorfa interpretācijā cilvēks ir tas pats, kas viņa izpildāmo sociālo lomu komplekts (*Chernilo, 2014; Kühne & Leonardi, 2020*). Tādējādi sociālās lomas ir pāreja starp indivīdu un sabiedrību, jo sabiedrība atkarībā no esošā ekonomiskā, sociālā un politiskā konteksta izvirza noteiktas ekspektācijas lomu izpildei. Lai arī indivīds ir pakļauts šīm ekspektācijām, normām un sankcijām, tomēr viņš var variēt savu sniegumu lomu izpildē.

Līdzīgā veidā kā Ralfs Dārendorfs, arī citi sociālās jomas teorētiķi ir mēģinājuši interpretēt cilvēka dabu (piemēram, *homo oeconomicus, homo ludens, homo totus, homo zwischens*), aprakstot dažādas indivīdu attieksmes un rīcības izpausmes. Piemēram, mūsdienīgais cilvēka dabas apzīmējums *homo zwischens* jeb “cilvēks starp” raksturo indivīda nepieciešamību pieņemt lēmumu un rīkoties nenoteiktības un daudzu pieejamu izvēļu apstākļos. Socioloģijas teorijās ir atrodamai vairāki citi jēdzieni, kas apzīmē dažādas “cilvēka formas” – Pats, Persona, Aģents, Aktors (*Archer, 2002*) – un tiek izmantoti atkarībā no konteksta.

Kopumā sociālo teoriju perspektīvā cilvēki ir komunikatīvas radības, kas seko noteiktai kultūrai, absorbē ar noteiktām nozīmēm piesātinātas sabiedrības normas un ikdienas prakses un atbild šīm nozīmēm dažādos veidos. Vienlaikus indivīdi nav tikai kultūru patērējoši; viņi kultūru jeb jaunas nozīmes arī rada (*Lukianova & Fell, 2015*).

Agrīnās socioloģiskās paradigmas koncentrējās uz makrolīmeņa pieeju sabiedrības analizē, identificējot sabiedrības kā veseluma vajadzības un svarīgākās sociālās struktūras sabiedrībā. Vēlinākās teorētiskās pieejas vairāk uzsvēra atsevišķa indivīda ietekmi sociālās realitātes veidošanā, kā arī mēģināja rast kompromisu starp izteiktu makrolīmeņa un mikrolīmeņa pieeju. Tādējādi atšķiras dažādu teoriju redzējums par to, cik lielā mērā indivīds ir pakļauts sabiedrības ietekmei un cik lielā mērā viņš to var koriģēt, taču visas teorijas ir vienprātis, ka indivīds nepārtraukti mijiedarbojas ar apkārtējo sociālo un kultūras vidi.

Diskusija par cilvēka vietu apkārtējā fiziskajā un sociālajā vidē socioloģijas zinātnē ir plaša; piemēram, turpmākais cilvēka dabas īpašību uzskaitījums jeb socioloģiskie postulāti par cilvēka dabu ir mēģinājums sistematizēt šīs dažādās un bieži vien pretrunīgās cilvēka dabas izpausmes (*Giner, 1976*):

- 1) cilvēciskas būtnes ir dzīvnieki, jo sociālo dzīvi ietekmē arī instinkti, bioloģiskas īpašības, kas ir kopīgas ar dzīvniekiem;
- 2) cilvēciskas būtnes ir dzīvnieki, kam nepieciešama komunikācija ar simbolu (mītu, vērtību, jēdzienu) starpniecību. Mīti, kolektīvā apziņa un kopienas ir ļoti būtiskas sociālās saliedētības uzturēšanā;
- 3) cilvēciskas būtnes ir apveltītas ar spēcīgu tieksmi vairot savu fizisko apmierinātību atkarībā no pieejamajiem resursiem;
- 4) cilvēcisku būtņu izturēšanās savas labklājības paaugstināšanai variē atkarībā no individuālajiem resursiem;
- 5) cilvēciskas būtnes tiecas vairot prieku un labsajūtu atbilstoši saviem sociālajiem un fiziskajiem resursiem, pat ja tas var kaitēt pašu fiziskajai labklājībai;
- 6) cilvēciskas būtnes augstu novērtē tās aktivitātes, kurās viņas saņēmuši sociālo atzīšanu reputācijas, cieņas, apbalvojumu formā;
- 7) cilvēciskām būtnēm nav ierobežojumu vēlmē pēc īpašumiem, apbalvojumiem, privilēģijām un pakalpojumiem. Nekontrolētas vēlmes ierobežo pieejamie resursi, sociālā struktūra un morāles standarti sabiedrībā;
- 8) cilvēciskām būtnēm ir tieksme uz altruistisku uzvedību, kas manifestējas solidaritātē ar citiem cilvēkiem, jo īpaši savā kopienā;
- 9) cilvēcisko būtņu emocionālās vajadzības pēc citiem cilvēkiem (tās eksistē paralēli konfliktiem, nevienlīdzībai, varai, privilēģijām un iekšējai diferenciācijai) veido sociālās saites un kopienas apziņu;
- 10) cilvēciskas būtnes atšķirībā no citām sugām spēj tiekties pēc brīvības.

Kā redzams, te cilvēks ir parādīts kā biopsihosociāla būtne – lai arī apveltīta ar dabiskiem instinktiem un egoistisku tieksmi apmierināt savas intereses, tā nespēj pastāvēt bez sabiedrības. Šo īpašību priekšrocība un trūkums vienlaikus ir to absolūtisms, kas raksturīgs socioloģijas zinātnes pirmsākumiem – atrast likumsakarības, kas regulē sabiedrības dzīvi, un atbilstoši tām izstrādāt priekšlikumus sabiedrības vadībai. T. s. pozitīvisma virziens gan piedzīvoja neveiksmi,

jo sabiedrībā notiekošie procesi nav ieliekami precīzos rāmjos un, balstoties uz tiem, ne vienmēr var prognozēt notikumu gaitu. Tomēr minētie indivīda raksturojumi labi izgaismo faktoros, kas ietekmē cilvēku rīcību un savstarpēju mijiedarbību.

Atsevišķi no iepriekšminētajiem ir izdalāmi ar cilvēka apziņu saistītie postulāti (*Giner, 1976*):

- 1) cilvēciskas būtnes apziņa ir rezultāts:
 - indivīda bioloģiskajiem dotumiem (spējas un resursi – vecums, dzimums, spēks, inteliģence u. c.);
 - biogrāfiskajam jeb mācīšanās un socializācijas procesam;
 - komunikācijai ar citiem “sugas locekļiem”, kā arī apkārtējās realitātes definīcijām, ar ko savstarpējā komunikācijā apmainās sabiedrības locekļi;
 - pozīcijai sociālajā struktūrā;
 - vides resursiem;
- 2) cilvēciskas būtnes tiecas kontrolēt resursus un palielināt savu subjektīvo labklājību atbilstoši šādiem kritērijiem un apstākļiem:
 - indivīda intereses un izvēles;
 - altruistiska uzvedība – atkarīga no savu interešu sasniegšanas;
 - mērķu sasniegšanas stratēģijas un taktikas – nosaka sociālā struktūra, kultūra, kā arī apkārtējo indivīdu, grupu, sociālo institūciju tolerance;
 - iespēja sekot savām individuālajām interesēm, kas mazina savstarpējo atbalstu un kolektīvo orientāciju;
 - kopienas saites (etniskās, ģimenes, sociālās šķiras, draudzības, partijas, nācijas u. c.) – izšķirošais kritērijs indivīda pozīcijai sociālajā struktūrā;
 - sociālā mijiedarbība – atkarīga no noteikumiem apmaiņas tīklos.

Bioloģiskajai un psiholoģiskajai indivīda personības daļai socioloģijas zinātnē ne vienmēr atvēlēta nozīmīga vieta. Tiek uzskatīts, ka socioloģija izvairās no šo aspektu analīzes. Piemēram, Austrālijas sociologa Terija Lihija (*Terry Leahy*) rakstā par cilvēka dabu analizētas konstrukcijas un diskursi, kā cilvēka daba tiek attēlota nosacīti vienkāršos tekstos jeb socioloģijas mācību grāmatās. Raksta autors definē cilvēka dabu kā dziņu un spēju kopumu, kam ir būtiska loma cilvēka rīcībā jebkurā sociālā kontekstā, un, balstoties uz to, secina, ka socioloģijas mācību grāmatās bioloģijas jēdziens tiek lietots, lai to pretstatītu sociālajām zinātnēm. Tātad, ja cilvēka daba ietver arī bioloģisko aspektu, tad sociālajās zinātnēs šis jēdziens tiek ignorēts.

Lihijs piedāvā visaptverošu skatījumu, kurā apraksta gan bioloģiskos, gan psiholoģiskos, gan sociālos cilvēka dzīves aspektus. Proti, visiem cilvēkiem ir raksturīgas bioloģiskas sugas pazīmes, noteiktā virzienā attīstīti funkcionāli specializēti psiholoģiskie mehānismi, kas izpaužas kā vajadzība pēc ēdiena, labsajūtas un fiziska komforta, seksuālas baudas, sociāla gandarījuma, radošām izpausmēm un autonomijas. Ap šīm vajadzībām cilvēki, kopiena vai sabiedrība rada kultūru, kas, pirmkārt, rada iespējas šo vajadzību apmierināšanai un, otrkārt, determinē,

kādā veidā tās tiks apmierinātas. Piemēram, kultūras noteikta ir gan laba ēdiena, gan savas autonomijas izpratne, gan veidi, kā indivīds no apkārtējās sabiedrības var saņemt atzinību, u. c. Tādējādi cilvēka dabas izpausmes apkārtējā sabiedrībā tiek stimulētas, veidotas un ierobežotas (Leahy, 2012).

Atsevišķus iepriekšminētos cilvēka dabas aspektus sociālie teorētiķi attīstījuši specifiskās teorijās, piemēram, racionālās izvēles teorijā, sociālo tīklu teorijā, marksismā. Tāpat klasisks temats socioloģijas zinātnē ir solidaritātes un kopienas identitātes jautājumi.

Britu sociologs Daniels Černilo (Daniel Chernilo, 1974) ir apkopojis, viņaprāt, svarīgākās sociālās pieejas, kurās analizēta cilvēka daba (Chernilo, 2014):

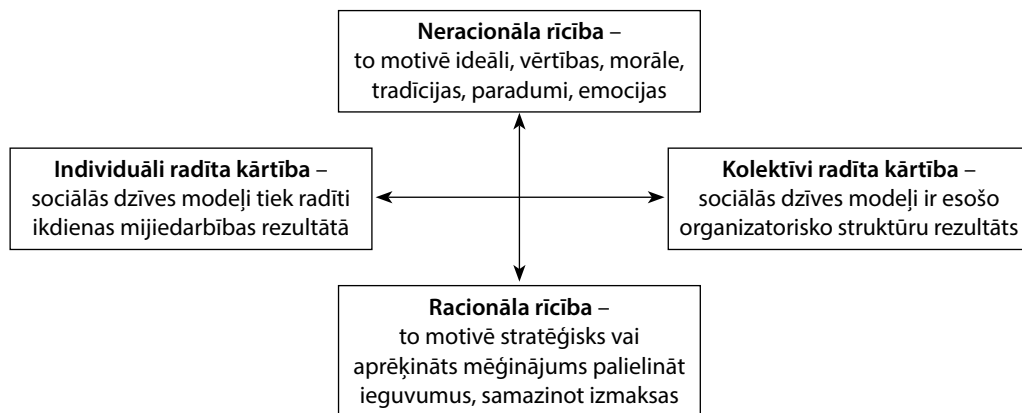
- 1) marksisms – cilvēku dzīves materiālā reproducēšana, kas veido dažādas cilvēku darba organizēšanas un ekspluatācijas formas;
- 2) psihoanalīze – seksuālie impulsi, kas atspoguļo dziļas personības struktūras, izraisa morālu tabu un institucionālu regulējumu veidošanos sabiedrībā;
- 3) utilitārisms – dabiskā tieksme meklēt baudu un apmierinājumu, izvairoties no diskomforta, un palielināt ieguvumus, kas ir pamatā cilvēku savstarpējai mijiedarbībai;
- 4) varas teorijas – sabiedrībā notiek nepārtraukta cīņa par dominēšanu un varu, tāpēc visas cilvēku attiecības ir principiāli konfliktējošas;
- 5) valodas teorijas – cilvēku komunikācija ir fundamentāla sugas īpašība. Sociālas institūcijas var novērtēt pēc tā, kā tās kavē vai veicina brīvas indivīdu komunikācijas formas.

Katra no šīm pieejām pievēršas noteiktiem cilvēka dabas aspektiem, izgaismojot vienu vai otru patiesību par cilvēku. Rezumējot šo cilvēciskas būtnes īpašību uzskaitījumu, jāsecina, ka cilvēks sociālo teoriju izpratnē ir sarežģīts dažādu iekšējo impulsu un ārējo vides faktoru ietekmēts rezultāts jeb produkts. Cilvēka dabu raksturo gan bioloģiskas un psiholoģiskas īpašības, gan arī sabiedrības ekonomiskais, politiskais un kultūras režīms. Tāpēc sociologu uzdevums būtu meklēt kopīgo un atšķirīgo iepriekšminēto īpašību kombinācijās.

Kārtība versus rīcība: socioloģisko teoriju klasifikācija

Lai gūtu labāku priekšstatu par socioloģijas devumu cilvēka dabas analizē, ir vērtīgi apskatīt nosacītu socioloģisko teoriju iedalījumu. Ja mēģina apkopot un vispārināt institucionalizētās socioloģijas zinātnes laikā attīstītās teorijas par sabiedrību un indivīda vietu tajā, tad teorijas tā vai citādi pievēršas skaidrojumiem, kādēļ sabiedrībā izveidojusies noteikta sociālā kārtība, regulējot indivīda

rīcību, un kādēļ indivīdi rīkojas noteiktā veidā. Citiem vārdiem, socioloģiskās teorijas mēģina izskaidrot sociālās kārtības un sociālās rīcības jēdzienu, uzskatot tos par centrālajiem sabiedrības dzīvi organizējošiem aspektiem. Izmantojot sociālās kārtības un sociālās rīcības jēdzienus, iespējams izveidot socioloģisko zināšanu teorētisku ietvaru (sk. 1. attēlu).

1. attēls. Socioloģisko teoriju iedalījums pēc kārtības un rīcības (Appelrouth & Edles, 2008, 900)

Teorijas par sociālo kārtību (*social order*) cenšas izskaidrot, kāpēc un kā rodas noteikumi un uzvedības modeļi, kas organizē indivīdu ikdienas dzīvi un determinē viņu izvēli. Citiem vārdiem, kāpēc un kādā veidā sociālā kārtība dod ietvaru sociālajai rīcībai, padarot to rutinizētu un iepriekš paredzamu. Kolektīvi radīta sociālā kārtība paredz vēsturiski iedibinātu un jau pastāvošu organizēšanās formu reproducēšanu. Tiek uzskatīts, ka sociālā realitāte ir objektīva, tai pastāv pašai sava iekšēja loģika un ietekme – indivīds ir sociālo struktūru varā un principiāli nenozīmīgs. Kolektīvisma teoriju sinonīmi ir makroteorijas, strukturālisma, objektīvisma teorijas (piemēram, strukturālais funkcionālisms). Pretēji kolektīvisma teorijām tiek akcentētas t. s. individuālisma teorijas. To interpretācijā sociālā realitāte ir indivīdu un grupu rīcības un mijiedarbības rezultāts. Šajā gadījumā indivīda autonomija un vērtība ir relatīvi liela, jo no indivīdiem ir atkarīgs, kādas nozīmes tiks piešķirtas noteiktiem objektiem un kādas sekas tas izraisīs. Pie individuālisma teorijām pieder t. s. mikroteorijas, subjektīvisma, elementārisma teorijas (piemēram, simboliskais interakcionisms, fenomenoloģija).

Teorijas par sociālo rīcību savukārt raksturo indivīda rīcības motīvus. No vienas puses, rīcība ir racionāla, ja to virza personiskas intereses, racionāli aprēķini, vēlme maksimizēt ieguvumus un samazināt izdevumus mijiedarbības procesā. Sociālo teoriju perspektīvā tiek uzskatīts, ka racionāla rīcība atbilst cilvēka dabai un tā ir grūti sociāli ietekmējama. No otras puses, indivīdu rīcība

atbilstoši šai klasifikācijai tiek dēvēta par neracionālu tajos gadījumos, kad tā balstās uz socializācijas procesā apgūtām un internalizētām normām, uzvedības noteikumiem, vērtībām, tradīcijām u. tml., kas uzskatāmi liecina par sabiedrības ietekmi. Par neracionālu sauc arī tādu rīcību, kas balstās uz emocijām, neapziņātām vēlmēm un instinktiem.

Kā apgalvo teoriju klasifikācijas autori, gandrīz visām sociālajām teorijām var atrast vietu klasifikācijas “lodziņā”, piemēram, simboliskais interakcionisms, pievērstoties mikrolīmenim un nozīmju radišanas principiālajai neracionalitātei, liekams starp individuālisma un neracionālas rīcības kategorijām.

Tā kā indivīds socioloģijā netiek aplūkots atsevišķi no apkārtējās sociālās vides, tad nozīmīgākā atšķirība starp teorētiskajām perspektīvām, kuras skaidro indivīda un apkārtējās vides mijiedarbību, ir tā, cik lielā mērā indivīds ir spējīgs ietekmēt apkārtējo vidi. Tādēļ, izmantojot iepriekšminēto klasifikāciju, turpmākajā tekstā tiks sniegts ieskats nozīmīgākajās socioloģiskajās teorijās, izmantojot sociālās kārtības dalījumu jeb mikropieeju un makropieeju, lai raksturotu sociālo struktūru un indivīda attiecības cilvēka dabas perspektīvā.

Makroteorijas un cilvēka daba

Šajā nodaļā tiks atspoguļotas divu klasisku makrolīmeņa socioloģisko paradigmu – strukturālā funkcionālisma un konfliktu pieejas – autoru sākotnējās idejas, kas cieši saistītas ar cilvēka dabas analīzi, un īss minēto teorētisko virzienu raksturojums.

Cilvēka dabas skaidrojumam sociologi pievērsušies jau kopš agrīnās zinātnes attīstības. Franču sociologs **Emīls Dirkems** (*Émile Durkheim*, 1858–1917), kura idejas par solidaritāti un sabiedrības ietekmi uz individuāliem lēmumiem vēlāk tika izmantotas strukturālā funkcionālisma¹ paradigmas attīstīšanai, par galveno cilvēka dabas īpašību uzskata pretēju pirmsākumu sadursmi ikvienā indivīdā (*homo duplex*, eņģelis un dzīvnieks, pretrunu monstros). Dirkems dvēseli un miesu pretstata kā divas dažādas “substances”. Pamatojoties uz gadsimtiem ilgajiem uzskatiem par dvēseles un miesas nošķirtību un nesavienojamību, Dirkems apgalvo, ka tās pārstāv dažādas pasaules – materiālo un sakrālo –, kas ir ne vien neatkarīgas viena no otras, bet bieži vien atrodas konfliktā. Rezultātā cilvēks nepārtraukti izjūt savu dualitāti neatkarīgi no civilizācijas, ko viņš pārstāv (*Durkheim*, 1914).

¹ Strukturālā funkcionālisma paradigma sabiedrību aplūko kā sistēmu (arī veselumu, organismu), kuras sastāvdaļas veic svarīgas funkcijas sistēmas labā, proti, nodrošinot sociālo kārtību un līdzsvaru. Piemēram, ģimene sabiedrībā nepieciešama, lai nodrošinātu reproduktīvo jeb sabiedrības atražošanas funkciju, bērnu socializēšanu kultūrā u. tml.

Jāņem vērā, ka Dirkems savas idejas par sabiedrību attīstīja laikmetā, kad zinātniskais un racionālais skatījums uz parādībām konkurēja ar mītisko un neracionālo pasaules uztveri. Tādēļ Dirkems operēja ar tiem jēdzieniem, kas tolaik bija pieejami, un cilvēka dabas raksturošanai lietoja atšķirīgus apzīmējumus un nošķirumus. Mūsdienās cilvēka dabas dualitāte var tikt saukta dažādi – kā miesa un dvēsele, prāts un jūtas, morāle un jūtas, profānais un sakrālais – un noteiktās zinātņu nozarēs attiecīgi interpretēta.

Dirkems aprakstīja arī psiholoģiska rakstura dualitāti, proti izjūtas / jūtas un domāšanu / morāli. Emocionālā daļa cilvēkā ir egoistiska, vērsta uz savu vajadzību apmierināšanu. Turpretī morālais aspekts cilvēkā norāda uz kādu bezpersonisku un universālu mērķi, vispārīgiem uzvedības noteikumiem un orientēšanos uz kaut ko ārēju, nevis sevi. Dirkems norādīja arī uz to, ka savas izjūtas cilvēki nevar cits citam nodot vai likt otram līdzpārdzīvot un izjust to pašu, taču cilvēki lieto vienus un tos pašus jēdzienus, lai aprakstītu izjūtas. Ja emocijas ir individuālas, tad jēdzieni, leksika, gramatikas likumi pieder nevis individam, bet gan anonīmajam kolektīvam, kas tos ir radījis un uztur. Un otrādi – kolektīvais radišanas darbs atspoguļojas individuā caur domāšanas procesiem, kur indivīds universālo un vispārīgo padara par individuālu (*Durkheim*, 1914).

Mēģinot nosaukt vārdā cilvēka psihiskos procesus, Dirkems lietoja pretstatījumu “personisks–bezpersonisks”. Šie abi apziņas aspekti atšķiras pēc to izcelsmes un īpašībām, turklāt tiem raksturīgs savstarpējs antagonisms. Piemēram, cilvēki nevar sevi veltīt morāliem mērķiem, vienlaikus neaizmirstot par sevi un neapspiežot savus instinktus un dabiskās noslieces. Kā norādīja Dirkems, šī pretruna nekad nav atrisināma vai pabeidzama pilnībā, jo indivīda es nevar piederēt bezpersoniskajam, citādi tas nevar pastāvēt. Un otrādi – indivīda es nevar būt tikai personisks, jo tad tam trūktu jebkāda satura. Vēl citiem vārdiem – nav iespējams absolūts egoisms vai absolūts altruisms, vai arī individuāla atrautība no kolektīva.

Tādējādi Dirkems, pamatojoties arī uz citu domātāju (Platona, Paskāla, Kanta) atziņām, pamatoja cilvēka duālo dabu un argumentēja, kāpēc visa mūža garumā cilvēks nevar sasniegt saskaņu ar sevi un pasauli. Piemēram, Dereks Frīmens (*Derek Freeman*, 1916–2001) uzskatīja, ka Dirkems ar tik krasu sociālo un bioloģisko faktoru nošķirumu ir radījis metodoloģisku aizu starp sociālajām un bioloģiskajām zinātnēm cilvēka izpētē (*Freeman*, 2017, 150). Tomēr socioloģijas klasiķis aprakstīja arī nosacītu izeju no šīs pretrunas, savienojot sociālo ar individuālo. Viņaprāt, kolektīvā jaunrade ir salīdzināma ar sakrālo sfēru, jo tā spēj indivīdam piedāvāt kaut ko augstāku un pārpasaulīgāku par indivīdu pašu.

Kolektīvie ideāli, iemiesoti idejās un materiālās vērtībās, rada autoritāti un atbalstu, kas “ticīgajiem” uztur morālo spēku. Dirkems atzīmēja, ka šie ideāli gan nav nekas cits kā zinātniski izmērāma milzīga skaita individuālu apziņu radoša un

auglīga saplūšana: “Kūsājoša radošuma periodos sabiedrība no sava klēpja izceļ lielas reliģiskas, morālas un intelektuālas koncepcijas, un indivīdi tās nes sevī vēl pēc tam, kad sociālā kopība, kas tās radījusi, jau izirusi.” (*Durkheim*, 1914)

Jaunrade nozīmē emociju izrādīšanu, to pārņemšanu uz zīmēm un simboliem, ko, vēlāk atkārtojot un lietojot, individuāla apziņa var piedzīvot kā saskaņu un apvienošanos. Indivīdu iesaiste kolektīvās darbībās (reliģiskās ceremonijās, svētkos, tradīcijās) gādā par emocionālu piederību grupai, kolektīvam, tādējādi vismaz uz laiku pārvarot individuālus ierobežojumus. Šī priekšstatu sistēma (kultūra) nav tikai iztēles auglis vai halucinācija, jo morālie spēki, ko tā indivīdos atmodina, ir pilnībā reālistiski. Kolektīvie priekšstati (baznīcas dogmas, morāles likumi, fundamentālie jēdzieni) iegūst individuālu izpausmi ikvienā atsevišķā cilvēkā; tie sajaucas ar viņa priekšstatiem, temperamentu, raksturu, paradumiem, kā rezultātā ikviens veido savu nospiedumu sabiedrības ideālu sistēmā. Un otrādi: arī individualizētā veidā sabiedrības ideāli turpina ietekmēt indivīda apziņu – tie tiek izjusti kā kaut kas pārāks, cieņu izraisošs.

Kā problēmu individuālā un sociālā saskarei Dirkems atzīmēja faktu, ka indivīdam gandrīz nepārtraukti jāpārvar pašam sevi un savas dabiskās tieksmes, lai pielāgotos arvien pieaugošajām sabiedrības prasībām. Sabiedrība principiāli nepieļauj dabisku, brīvu un netraucētu indivīdu attīstību, kas viņiem ļautu pārvarēt duālismu. Turpmākajā vēstures gaitā Dirkems arī neprognozē duālista pārvarēšanu. Pēc viņa domām t. s. sociālā būtne katrā cilvēkā kļūs arvien ievērojamāka un ietekmīgāka, kā rezultātā indivīds nekļūs brīvs “no nepieciešamības pretoties sev un nespēs dzīvot brīvāku un nepiespiestāku dzīvi” (*Durkheim*, 1914). Tādējādi Dirkems pamato cilvēka dualitāti no socioloģijas skatpunkta un sasaista to ar iepriekšminētajām pretrunām starp miesu un dvēseli, emocijām un prātu.

Dirkems ir daudz rakstījis par atsevišķa indivīda problemātiku, pārdzīvojušiem, kas vismaz daļēji atrod izeju kolektīvajā jaunradē, savukārt sabiedrību viņš definē kā sistēmu, ko rada indivīdi apvienojoties un kas atšķiras pēc ģeogrāfiskā novietojuma un iesaistīto indivīdu komunikācijas dabas un komunikācijas kanāliem (*Raphael*, 2014), tādējādi liekot pamatus sistēmiskai sabiedrības analīzei.

Sistēmisko pieeju jeb strukturālā funkcionālisma paradigmu attīstīja ASV sociologs **Talkots Pārsonss** (*Talcott Parsons*, 1902–1979). Viņš indivīdu redzēja galvenokārt kā no sociālās sistēmas atkarīgu un sistēmai paklausīgu subjektu. Pārsonss kā sistēmu analizēja ne vien ekonomiskas, reliģiskas, politiskas u. c. veidu apakšsistēmas sabiedrībā, bet pat individuālu rīcību. Proti, jebkurš indivīda lēmums un rīcība ir ieausta esošajā sabiedrībā caur rīcības mērķi, rīcības apstākļiem, normatīvo un vērtību ietvaru. Piemēram, atkarībā no tā, kādai sabiedrībai indivīds pieder, viņš / viņa noteiktā situācijā rīkosies emocionāli vai racionāli, egoistiski vai altruistiski u. tml. (*Appelrouth & Edles*, 2008, 900).

Strukturālā funkcionālisma diskursā indivīdam jābūt sabiedrības struktūrās integrētam, sociālo sistēmu tālāk reproducējošam subjektam. Cilvēka dabas kontekstā var apgalvot, ka indivīdam savi instinkti, tieksmes, vēlmes, emocijas šajā gadījumā jāpieregulē sabiedrības izvirzītajām prasībām, jo indivīda vērtība parādās tikai kopsakarā ar sabiedrību. Strukturālajam funkcionālismam cilvēka bioloģisko dabu ir raksturīgi uzlūkot kā mežonīgu, nesocializētu, vāji kontrolējamu, lai skaidrotu zināmas deviācijas sabiedrībā. Tādējādi strukturālā funkcionālisma perspektīvā cilvēka dabas instinktīvā puse tiek uzskatīta drīzāk kā nevēlama un sabiedrības stabilitāti apdraudoša.

Citu aspektu cilvēka dabai piešķīris vācu sociologs **Kārlis Markss** (*Karl Marx*, 1818–1883), uzsverot cilvēka spēju radīt un ražot jeb viņa darbaspējas. Sākotnēji Marksa teorijā konfliktu nav. Viņaprāt, caur darbu, kurā indivīds sadarbojas ar apkārtējo vidi un pārveido to, rada jaunus produktus, tiek manifestēta augstākā apziņas forma, kas piemīt cilvēciskām būtņēm. Transformējot fizisko vidi sev apkārt, lai sagādātu iztiku, indivīdi tiešā un netiešā veidā rada savu apkārtējo materiālo pasauli. Radošums šajā ziņā atspoguļo noteiktu civilizāciju fizisko, sociālo un ekonomisko pastāvēšanu. Tieši spēja pielāgoties videi un izmantot apkārtējās vides resursus, lai radītu ko jaunu, ir ekskluzīva cilvēcisku būtņu īpašība jeb, pēc Marksa domām, visvairāk raksturo cilvēciskumu (*humanity*).

Cilvēki ne vien apmierina savas pamatvajadzības, bet arī radoši darbojas apkārtējās fiziskās un sociālās vides pārveidē un pielāgo to citām savām vajadzībām (pēc ēdiena, izglītības, tehnoloģijām u. tml.). Vēl vairāk – cilvēki ne vien pārveido apkārtējo vidi, bet arī uztur tās nepārtrauktību un zināmu stabilitāti, citiem vārdiem – reproducē un nostiprina savu radīto ekonomisko, sociālo u. c. kārtību (*mode of existence*; Dillon, 2020, 530).

Markss uzsvēra, ka cilvēku darbs (rīcība) vispirms var realizēties atkarībā no apkārtējās vides, t. i., ģeogrāfiskajiem apstākļiem, klimata, pieejamajiem resursiem. Esošo resursu pārveides process nav tikai cilvēka fiziskās dabas izpausme. Markss to saredz kā cilvēcības, kā savas dzīves un noteikta dzīvesstila izpausmes veidu. Attīstot šo ideju tālāk un attiecinot to uz sociālo jomu, Markss pievēršas radošumam / darbam, kas realizējas mijiedarbībā ar citiem indivīdiem. Indivīda apziņa “reģistrē” to, ka tā nav viena pati, bet eksistē attiecībās ar citiem indivīdiem. Iepriekš aprakstītā apkārtējās vides pārveide un materiālās pasaules radīšana iespējama vien sadarbībā un savstarpējā apmaiņā ar citiem cilvēkiem.

Lai kaut ko radītu / ražotu, indivīdiem jāiesaistās attiecībās ar citiem. Vēl vairāk – tieši savstarpējo attiecību ietvars dod vietu radošumam un apkārtējās vides pārmaiņām. Tāpēc sociālās attiecības ir cieši saistītas ar ražošanas attiecībām, kas ir viens no atslēgvārdiem Marksa teorijā. Sociālās attiecības determinē

radīšanu / ražošanu jeb ikvienu cilvēciskas darbības aktu, savukārt pārveidotā apkārtējā fiziskā un materiālā vide ievieš izmaiņas sociālajās attiecībās, kļūstot par ražošanas spēkiem. Tādējādi ražošanas attiecības kļūst par primāro dzinēj-spēku sociālajām attiecībām un raksturo dažādus sabiedrības attīstības posmus – piemēram, feodālo vai buržuāzisko sabiedrību (Dillon, 2020).

Lai arī klasiski Marksa teorija tiek attiecināta uz ekonomikas jomu, viņa idejas principā ir par cilvēka dabu – par dabisku un cilvēcisku dziņu pēc darbošanās, radīšanas, ko iegrožo sociālā kārtība, piešķirot šai dziņai noteiktu virzienu un “rāmi”. Mišele Dilonā (*Michele Dillon*) savā Marksa teorijas interpretācijā raksta: “Robinsons Krūzo kā vientuļa indivīda eksemplārs ir tikai fikcija. Vēsturiski Robinsons Krūzo nepastāv. Atklājēji, vietējie iedzīvotāji, imigranti vienmēr ir pielāgojušies apkārtējai fiziskajai videi caur savu kolektīvo darbu vides pārveidē un sabiedrības radīšanas procesā” (Dillon, 2020, 530). Tādējādi par Marksa sabiedrības definīciju kļūst apliecinājums cilvēka dabai:

“Sabiedrība sastāv no reāliem indivīdiem, viņu praktiskajām darbībām un materiālajiem apstākļiem, kuros viņi dzīvo. Materiālie apstākļi var būt gan tie, kuri tur jau eksistējuši, gan tie, kurus indivīdi radījuši. Tāpēc reālo dzīvi nenosaka apziņa (idejas), bet reālā dzīve ietekmē apziņu caur ikdienišķu pieredzi. Indivīdi nedzīvo nošķirtībā no apkārtējās fiziskās un sociālās realitātes, bet viņu aktuālajā, empīriski uztveramajā ikdienas dzīvē.” (Dillon, 2020, 530)

Tāpēc sociologiem vajadzētu interesēties par to, ko cilvēki dara savā ikdienas dzīvē un kā viņi to dara. Markss pievērsās cilvēku eksistences aktuālajām norisēm, jo tieši tās pastāsta par sociālajām un politiskajām attiecībām sabiedrībā. Tā vietā, lai filosofētu par sociālo dzīvi, jāpēta reālu indivīdu dzīve, kuri rikojas atbilstoši noteiktiem materiāliem un sociāliem ierobežojumiem. Tādējādi Markss vienlaikus skar materiālos un ideālistiskos cilvēka dzīves faktoros, imanentos un transcendentālos vēstures aspektus, attiecības starp sociālu rīcību un cilvēka likteni, nošķirumu starp eksistenciālām īpašībām, kas mums visiem piemīt kā cilvēciskām būtņēm, un noteiktu sociāli vēsturisku kontekstu (Chernilo, 2014).

Marksa idejas par indivīda radošā potenciāla brīvām izpausmēm turpinājās viņa koncepcijā par kapitālistisko ražošanas attiecību ietekmi uz indivīdu. Kapitālismā, ko autors analizē no dažādiem aspektiem, ievērojamu kritiku izpelnās tieši kapitālismam raksturīgajā ražošanas procesā radusies atsvešinātība no cilvēka dabiskās būtības. Iedibinātā ekonomiskā un sabiedriskā kārtība indivīdus padara par automātiskām, ārējam spiedienam pakļautām būtņēm, atraujot tos no iespējas realizēt savu dabisko potenciālu. Atbilstoši marksistiskajai pieejai kapitālismā cilvēks zaudē savas spējas un arī dzīves jēgu, jo darbs kļūst par fiziskas izdzīvošanas instrumentu, nevis savu spēju un radošā potenciāla izpausmes veidu.

Marksa domas par atsvešinātību un konfliktu starp sabiedrības sociālajiem slāņiem attīstījuši t. s. neomarksisti, jo sevišķi Frankfurtes skolas pārstāvji, kritizējot 20. gadsimta vidus sabiedrību, kultūru, ekonomisko iekārtu, kas veicina indivīda atsvešinātību no darba, dabas, sabiedrības un arī pašam no sevis. Kapitālistiskā sabiedrība radījusi ekonomiskas un sociālas struktūras, kas indivīda spējas un cilvēciskās īpašības reducē līdz sistēmai paklausīgu t. s. viendimensijas cilvēku radīšanai, kuri iesaistīti preču un masu kultūras patēriņā un virspusējās savstarpējās attiecībās. Šādā aspektā kapitālistiskā iekārta sašķeļ cilvēkiem raksturīgo domāšanas un rīcības vienotību jeb rada konfliktu starp dzīves pasauli un sabiedrības racionalizācijas prasībām. Caur piespiedu konformismu, pasīvu adaptāciju masu ražošanai un totalitārisma riskam indivīdi atsvešinās no savas individuālās patības (*Ritzer, 1991, 608; Chernilo, 2014*).

No iepriekšminētā jau var saprast, ka sociālās struktūras darbojas kā indivīdu ierobežojošs spēks, un tam pievēršas ne viena vien socioloģiska teorija. No vienas puses, šīs struktūras dod ietvaru cilvēka dzīvei, t. sk. dažādas iespējas, un fenomenoloģiskā izpratnē arī dzīves jēgu, bet, no otras puses, tās ir varas un piespiešanas līdzeklis. Šo aspektu turpināja attīstīt arī amerikāņu sociologs **Džordžs Ricers** (*George Ritzer, 1940*) t. s. makdonaldizācijas teorijā. Tiecoties attīstīt arvien augstāku racionalitāti visās dzīves jomās (ietverot ātrās ēdināšanas restorānu darbības principus – efektivitāti, aprēķināmību, iepriekšpazīšanu, kontroli), sociālās, ekonomiskās un politiskās struktūras indivīdus pievērš mākslīgi radītiem prieka un labsajūtas avotiem (iepirkšanās “katedrālēm”, izklaides un atpūtas vietām) un unificē indivīda rīcības un mijiedarbības modeļus (*Ritzer, 2008, 300*).

Šo domu turpinājis arī postmodernisma pārstāvis, franču sociologs **Žans Bodrijārs** (*Jean Baudrillard, 1929–2007*). Bodrijārs, atsaucoties uz Marksa teoriju, attiecināja to uz Rietumu sabiedrību 20. gadsimta beigās. Pieņemot, ka cilvēciskas būtnes pamatā orientējas uz savstarpēju apmaiņu (dāvanām, zīmēm, rīcību), viņš pievērsās simboliskajai apmaiņas jēgai un pārmērībām preču ražošanā un patēriņā. Postmodernajā sabiedrībā preču fetišs un preču apmaiņas attiecības ir aizstājušas sākotnējo cilvēka īpašību – spēju radīt. Tādējādi cilvēku savstarpējās attiecības veidojas ap patēriņu, kas arī vērtējams atsvešināšanās kontekstā.

Bodrijārs uzskatīja, ka cilvēka dabai nepieciešamas nozīmes un simboli, kas pastāv arī standartattiecībās. Turpretim postmodernismā, paļaujoties uz zīmju apmaiņu caur iesaistišanos patēriņā, nozīmes simbolos un attiecībās tiek iztukšotas (*Allan, 2006*). Tāpēc postmodernismā cilvēks teorētiski ir brīvāks no sociālu struktūru ietekmes, bet praktiski viņu ierobežo jauna, visaptveroša, ap patēriņu organizēta sociāla kārtība.

Funkcionālisma, konfliktu un postmodernisma teorijas var attiecināt uz diskusiju par cilvēka dabu – tās apraksta sociālo struktūru tendenci uztvert indivīdu fragmentēti, izceļot vienu cilvēka dzīves aspektu, noraidot pārējos. Šajā gadījumā tiek noraidīta iracionalitāte jeb emocionalitāte. Cenšoties sasniegt arvien augstāku racionalitātes līmeni sabiedrībā, tiek panākts dehumanizējošs efekts (*Ritzer, 1999, 258*). Dehumanizācija tiek saistīta arī ar depersonalizāciju un cilvēcisko spēju reducēšanu (*deskilling*) līdz šaurai specializācijai un zemām prasībām attiecībā uz darbam nepieciešamajām prasmēm (*Ritzer, 2008, 300*). Risinājumi šiem procesiem ir ļoti nosacīti, īslaicīgi un vienmēr saistīti ar varas attiecībām sabiedrībā. Kā jau 1956. gadā rakstīja konfliktu teorētiķis Luijs Alfrēds Kozers (*Lewis Alfred Coser, 1913–2003*), sociālās sistēmas radītie emociju izlādes mehānismi vai t. s. nereālistiskie konflikti darbojas īslaicīgi un nerisina problēmas pēc būtības. Tāpēc socioloģiskā perspektīvā cilvēka dabas pilnīgai izpausmei jeb realizācijai vienmēr klātesoši ir varas, konflikta un nevienlīdzības jautājumi.

Atsevišķs socioloģijas atzars – filosofijas socioloģija – cilvēka dabas un tās kopsakara meklējumiem ar sociālām struktūrām pievēršas padziļināti. Mūsdienās filosofijas socioloģija analizē, kā (bio)tehnoloģijas izmaina sugu kombinācijas teorētiski un praktiski. Britu sociologs Daniels Černilo apgalvo, ka socioloģijai nopietni jāpievēršas tieši postsociālā un posthumānā pētniecībai. Viņaprāt, socioloģijā joprojām nav pietiekami izvērtētas idejas par cilvēka dabu un cilvēcību, turklāt ne visas cilvēka dabas izpausmes var pakļaut socioloģiskai analīzei.

Līdzīgs viedoklis ir arī citiem pētniekiem, kuri cilvēka dabas analīzi socioloģijā uzskata par “ziloni istabā” (*Leahy, 2012*) vai nepietiekami aprakstītu tematu (*Petryszak, 1980*). Vēl 20. gadsimta sākumā socioloģijas zinātnē ar cilvēka iedzimto dabu tika skaidroti noteikti fenomenī (piemēram, elites veidošanās), bet mūsdienās sociologi drīzāk izvairās no jēdziena “cilvēka daba” lietojuma. Černilo savās publikācijās aplūko arī tādus sociālos aspektus, kas noteiktā vēsturiskā periodā ļauj atņemt cilvēciskumu veselām iedzīvotāju kategorijām (ebrejiem, vergiem, melnādainajiem, sievietēm, bērniem u. tml.), tādējādi apstiprinot sociālo, ekonomisko un politisko struktūru spēku. Teorētiski ikviens indivīds ir spējīgs radīt un pārradīt sabiedrību jebkurā laikā un vietā, bet realitātē šādas iespējas indivīdiem ir sadalītas nevienmērīgi.

Apkopojot nodaļā aplūkoto tematiku, jāsecina, ka makrolīmeņa teorijas uzsver cilvēka dabas izpausmju atkarību no vēsturiski izveidotām sabiedrības organizēšanās formām, kas dažādos laikos un sabiedrībās variē. Makroteorijas indivīdu redz kā sociāli un kulturāli organizētu būtņi, kas labprātīgi vai nelabprātīgi pakļaujas sabiedrības ietekmei. T. s. bioloģiskais cilvēka raksturojums un tam atbilstoša uzvedība šajā gadījumā tiek uzraudzīta un vajadzības gadījumā koriģēta

ar sociālu sankciju palīdzību. Citiem vārdiem, amplitūdā starp instinktīvu un sociālu cilvēka uzvedību makrolīmeņa teorijas pārstāv sociālo, ekonomisko, politisko un kultūras determinismu.

Mikroteorijas un cilvēka daba

Mikroteorijas pievēršas indivīdam, savstarpējai mijiedarbībai un procesiem mazās sociālajās grupās. Turpmāk sniegts ieskats nozīmīgākajās teorētiskajās atziņās, kas indivīda un sabiedrības mijiedarbību redz no indivīda motīvu un rīcības perspektīvas un analizē, kā sociālā realitāte kļūst subjektīva, atspoguļojas un tiek reflektēta vienā atsevišķā indivīdā.

Relatīvi vienkāršākā teoriju grupa šajā kategorijā ir t. s. apmaiņas teorijas. ASV sociologs **Džordžs K. Homanss** (*George C. Homans*, 1910–1989) jebkurai elementārai rīcības formai cēloni atrada indivīda psiholoģiskajos motīvos. Ap motīvu kategorijām tiek organizētas arī institūcijas, kas nodrošina un koordinē vai arī ierobežo motīvu realizāciju. Homansa perspektīva ir absolūti mikrosocioloģiska, uzsverot individuālu rīcību un tās motīvus, sekundārā lomā atstājot vēsturisko un kultūras kontekstu. Sociālās dzīves pamatā, pēc autora domām, bija apmaiņas uzvedība jeb sociālā apmaiņa (ar viedokļiem, padomiem, atbalstu, apģērbu, atzinību utt.). Šajā diskursā Homanss pievēršas cilvēka dabai kā nosacīti nemainīgam lielumam, uzskatot, ka cilvēki orientējas uz to, ko viņi paši iegulda sociālajā apmaiņā un ko viņi tās rezultātā dabū.

Autora devums sociālās rīcības un apmaiņas analīzei ir rīcības motīvu klasifikācija apbalvojuma un soda kategorijās. Piemēram, jo biežāk noteikta indivīda rīcība tiek atalgota, jo ar lielāku varbūtību indivīds šo rīcību atkārtos, vai arī – jo vērtīgāks indivīdam šķiet noteiktas rīcības rezultāts, jo ar lielāku varbūtību viņš izvēlēsies šo rīcības alternatīvu. Apmaiņas rezultātā atkarībā no tā, ko indivīds dod un saņem, pakāpeniski veidojas varas attiecības grupā un plašākā sabiedrībā (*Dillon*, 2020). Kā redzams, Homansa perspektīvā vairāk tiek uzsvērts nosacīti noturīgs un utilitārs cilvēka dabas aspekts.

Apmaiņas teorijas pārstāvis **Pīters Blaus** (*Peter Blau*, 1918–2002) nedaudz atkāpjas no individuāli motivētas uzvedības un apmaiņas raksturošanas. Viņš izceļ savstarpējas uzticēšanās un gaidu izplatīšanos sabiedrībā. Piemēram, mēs pasniedzam savam draugam dāvanu dzimšanas dienā ar skaļi neizteiktām ekspektācijām, ka arī viņš par mums atcerēsies un dāvana būs vismaz tikpat vērtīga. Vienlaikus sociālā apmaiņa, pēc Blaua domām, stiprina draudzības saites un rada statusu atšķirības starp personām.

Mūsdienīgāks apmaiņas teoriju saturs ietver sociālo tīklu un sociālā kapitāla perspektīvu. Tā apraksta savstarpēju pakalpojumu un atbalsta sniegšanu ne tikai kā racionāli pamatotu rīcību, bet arī kā uzticēšanās attiecībās balstītu,

kā pilsonisku vērtību, kā daļu no profesionāliem pienākumiem vai kā rūpes par kopienas reputāciju. Šī perspektīva iezīmē to cilvēka dabas dimensiju, kas nebalstās tikai uz racionālu izmaksu un ieguvumu kalkulāciju. Savukārt franču sociologa **Bruno Latūra** (*Bruno Latour*, 1947) aģentu tīkla teorija (*actor-network theory*, ANT) iziet ārpus socioloģiski ierastā mikro-makro ietvara un savā ziņā mazina cilvēka lomu apmaiņas attiecībās un sabiedrībā. Proti, sociālo realitāti, pēc Latūra domām, veido ne vien cilvēki, bet arī lietas un citi organismi, piemēram, mikrobi, kuģi, ziepes, datori utt. Kā apgalvo Dilona, “jebkas, kas modificē lietu stāvokli un atrodas kopīgajā tīklā, ir aktors” (*Dillon*, 2020).

Aģentu tīkla teorija tiek uzskatīta par vienu no posthumānās, postsociālās un postkulturālās sociālās analīzes pieejām, decentralizējot cilvēku racionālo kognitīvo un morālo dabu un cilvēku varu kā tādu, kā arī marginalizējot rīcības sociālo ietvaru. Citiem vārdiem, Latūra teorētiskajā pieejā tiek ņemts vērā ārkārtīgi plašs sociālo dzīvi veidojošu faktoru klāsts, kā rezultātā indivīda izvēles nav aplūkojamas tikai šaurā sociālā kontekstā, bet ir tehnoloģisku, ekonomisku, politisku u. c. faktoru determinētas. Postmodernisma perspektīvā robežas starp indivīda izvēli un uzvedību ietekmējošajiem faktoriem nav strikti nošķirtas, tāpat kā sociālā realitāte nav uzskatāma par homogēnu un nemainīgu veidojumu.

Pie otras nozīmīgas mikrosocioloģisku teoriju grupas jāmin simboliskais interakcionisms un tā pārstāvji ASV sociologi **Džordžs Herberts Mīds** (*George Herbert Mead*, 1863–1931) un **Herberts Blūmers** (*Herbert Blumer*, 1900–1987). Par Mīda lielāko devumu socioloģijā tiek uzskatīta viņa koncepcija par personības jeb patības nepārtraukti mainīgo dabu (*O'Byrne*, 2013, 266). Balstoties uz pragmatismu, biheiviorismu un racionālās izvēles teoriju, Mīds attīstīja socializācijas teoriju par patības atkarību no ārējiem ietekmes faktoriem, par simbolu un valodas lietošanu un interpretāciju. Proti, Es jeb patība attīstās kā refleksija uz apkārtējās sabiedrības pausto attieksmi pret indivīdu. Indivīds mijiedarbības procesā saskaras ar noteiktām citu indivīdu reakcijām, interpretē tās un attiecīgi reaģē. Tā rezultātā veidojas viņa patība jeb personība.

Mīds patībai izšķīra t. s. Es (angl. *I*) daļu un Mani (angl. *me*) daļu, atklājot cilvēka dabas duālismu, proti, objektīvas (kontrolējamas, socializējamas) un subjektīvas (nekontrolējamas, instinktīvas) personības daļas nepārtrauktu klātbūtni un mijiedarbību. Par relatīvi svarīgāku Mīds uzskatīja instinktīvo personības daļu, jo tā var ienest jaunas dimensijas citādi rutinētajā mijiedarbībā. Jebkurā gadījumā indivīds savu Es attīsta nepārtrauktā mijiedarbībā ar apkārtējo sociālo vidi un var pastāvēt tikai saistībā ar citiem Es, ar kuriem tiek kopīgi uzvedības noteikumi ģimenē, kopienā un sabiedrībā (*Dillon*, 2020).

Herberta Blūmera interpretācijā sabiedrība ir nepārtraukts mijiedarbības process, kurā tā dalībnieki pastāvīgi saņem signālus un ziņas no apkārtējās sociālās vides, interpretē tos un atbild uz tiem. Indivīdi mijiedarbojas ar valodas, žestu un simbolu palīdzību atkarībā no nozīmju interpretācijas.

Lai arī simboliskā interakcionisma analīzes līmenis ir izteikti mikrosocioloģisks², indivīds pilnā mērā tiek parādīts kā sociāla būtne. Gan signāli no apkārtējās vides, gan pieejamās interpretācijas, gan žestu un simbolu nozīme ir jau ieausta esošajā kultūrā, un vienīgais indivīda uzdevums ir apgūt šos noteikumus, prast tajos orientēties.

Lielāku individuālu neatkarību vai racionalitāti aprakstīja **Ērvings Gofmanis** (*Erving Goffman*, 1922–1982) savā dramaturģijas teorijā. Atbilstoši tai indivīdi savu sociālo lomu tēlošanas un izpildes procesā cenšas kontrolēt mijiedarbības stimulus, ko rādīt citiem, un mēģina manipulēt ar sabiedrībā pastāvošajām objektu interpretācijām. Cenšoties atstāt labu iespaidu, cilvēki iemācās orientēties sociālajā kārtībā un pielāgojas apkārtējai videi. Gofmanis uzsvēra, ka cilvēki nekad nepārstāj komunicēt; pat ja viņi to nedara ar balsi, viņi komunicē (izrāda sevi) ar ķermeņa valodu, apģērbu, kosmētiku utt. Caur t. s. “iespaida menedžmentu” visi indivīdi ir iesaistīti sociālajās struktūrās un mēģina pielāgoties rakstītajām un nerakstītajām uzvedības un izskata normām. Šādā kontekstā īpaši aktualizējas Gofmaņa ieviestais stigmatas jēdziens, kas noteiktas cilvēku kategorijas padara “mazāk cilvēciskas”, jo tās noteiktu īpašību dēļ neiekļaujas vispārējā kārtībā.

Tādējādi Gofmaņa pieeja atklāj cilvēka dabu, kurai raksturīga tieksme apziņnāti iekļauties sociālajās un kultūras struktūrās saistībā ar sabiedrībā valdošajiem noteikumiem. Cilvēka dabai šajā teorētiskajā perspektīvā raksturīgs augsts pielāgošanās un elastības līmenis, taču kopumā jāsecina, ka simboliskā interakcionisma teorijas indivīdu aplūko kā integrētu sociālās sistēmas daļu, kas izpilda savu sociālo lomu.

Nedaudz lielāku indivīda atbildību par sociālo realitāti, salīdzinot ar dramaturģisko un simboliskā interakcionisma teoriju, paredz fenomenoloģiskā pieeja. Vieni no ietekmīgākajiem fenomenoloģijas pārstāvjiem socioloģijā **Pīters Ludvigs Bergers** (*Peter Ludwig Berger*, 1929–2017) un **Tomass Lukmanis** (*Thomas Luckmann*, 1927–2016) pievērsās nozīmju un kultūras veidošanās procesam sabiedrībā. Autori savas teorijas izklāstu sāka ar premisu, ka cilvēki ir instinktīvi deprivēti un var pielāgoties dzīvei gandrīz jebkur. Atšķirībā no dzīvniekiem cilvēku pielāgošanās mehānisms apkārtējai videi un izdzīvošanai ir saturiski tikpat kā neierobežota kultūras jeb sociālās realitātes radīšana.

Sociālās realitātes veidošanā var izšķirt trīs fāzes.

Pirmā fāze. Indivīdu spēju radīt kultūru jeb dažādas objektu nozīmes abi fenomenologi nosauc par **eksternalizāciju**. Šis process apzīmē “nepārtrauktas cilvēcisku būtņu fiziskas un mentālas aktivitātes”, kas transformējas kultūrā.

² Mikrosocioloģisks – orientējas uz indivīda, savstarpējas mijiedarbības un mazo grupu izpēti.

Eksternalizācija ietver teorētisku brīvību jebkādu nozīmju radīšanā un arī pār-radīšanā. Nozīmju radīšana un to nodošana citiem cilvēkiem un citām paaudzēm ir divi būtiskākie kultūras atribūti. Eksternalizācijas fāzē, sevišķi, ja to skata nošķirti no nākamajām fāzēm, cilvēka daba var izpausties visspilgtāk. Fenomenoloģiskā pieeja (līdzīgi kā Marksa teorija) parāda, ka cilvēkam dabiska ir ne vien savu instinktīvo tieksmju apmierināšana, bet arī kultūras nozīmju radīšana. Cilvēki rada objektīvo (materiālas lietas) un nozīmīgo jeb simbolisko (valodu, tēlus, vērtības) kultūru, taču šīs nozīmes pašas par sevi ir abstraktas un funkcionāli atkarīgas no cilvēkiem, tāpēc mainīgas un relatīvi nedrošas.

Otrā fāze. Lai radītās kultūras vērtības un nozīmes padarītu ietekmīgākas un noturīgākas, cilvēku darbības un mijiedarbības procesā var izšķirt nākamo fāzi – **objektivizāciju**. Šī fāze ietver dažādus veidus, kā cilvēki cenšas nostiprināt un padarīt par objektīvām jeb pašpietiekamām iepriekš radītās kultūras nozīmes: “Idejas kļūst par faktiem ne tāpēc, ka tās ir fakti, bet tāpēc, ka mēs liekam tām tādām izskatīties” (Allan, 2006). Šī fāze ir nepieciešama, lai būtu ātrāk un vieglāk mijiedarboties, orientēties sociālās situācijās un lai nozīmes nebūtu jārada arvien no jauna. Izmantojot institucionalizāciju, vēsturiskumu, leģitimēšanu un valodu, sabiedrība nostiprina radītās nozīmes. Institucionalizācija rodas tad, kad kāda no darbībām vai mijiedarbībām ir kļuvusi ierasta un atkārtojas. Iesaistītie aktori ierastās darbības savstarpēji tipizē (sakārto, sistematizē) un caur atkārtošanu arvien nostiprina.

Bergers un Lukmanis uzsvēra, ka arī uzvedības tipizēšana pieder cilvēka dabai, lai ietaupītu laiku un enerģiju. Vēsturiskums paredz radīto un nostiprināto nozīmju nodošanu nākamajām paaudzēm, kurām nav subjektīvu atmiņu par attiecīgo nozīmju radīšanu, bet kurām šīs nozīmes jau ir objektīvas. Ar leģitimēšanas jeb stāstu palīdzību esošajai sociālajai kārtībai un arī varas attiecībām tiek dots kognitīvs un morāls pamats. Cilvēkiem, kas esošo sociālo kārtību iepazīst jau kā gatavu un iepriekš dotu, nepieciešams skaidrojums lietu kārtībai. Tādēļ sabiedrībā eksistē vairāki leģitimēšanas mehānismi (piemēram, reliģija), lai esošo kārtību nostiprinātu un nodotu tālāk. Visbeidzot, ar valodas kā sociālās pieredzes repozitorija palīdzību cilvēki cits citam nodod dažādu objektu, pieredžu un izjūtu nozīmes. Izmantojot minētos mehānismus, radītās sociālās struktūras laika gaitā kļūst objektīvas un indivīda rīcību determinējošas;

Trešā fāze. Kā trešo jeb noslēdzošo fāzi sociālās realitātes radīšanā fenomenologi izšķir **internalizāciju**. Tā apzīmē cilvēku radītās sociālās realitātes apgūšanu un pieņemšanu. Socializācijas procesā indivīdi no sabiedrības pārņem ne vien dažādu objektu nozīmes, bet arī uzvedības noteikumus dažādās situācijās, emociju apzīmējumus, izpratni par lietu kārtību un savu nozīmi tajā. Rezultātā sabiedrības uzbūve indivīdā atklājas kā attieksme, motīvi, dzīves mērķi un galu galā – identitāte (Allan, 2006). Identitāte tiek definēta arī kā relatīvi

īslaicīgas pieķeršanās punkti subjektīvām pozīcijām, ko mums konstruē sabiedrība (Archer, 2002). Tomēr indivīdi nav tikai sociālās kārtības automātiski recipienti. Internalizācijas process ir atkarīgs no katra indivīda sociāli biogrāfiskā statusa, tāpēc indivīdi apkārtējo vidi uztver, internalizē un modificē atkarībā no savām vajadzībām.

Fenomenoloģiskā perspektīva piedāvā skatījumu uz sociālās realitātes radīšanu un pieredzēšanu no individuālā skatpunkta. Sociālā realitāte vienlaikus ir gan subjektīva, gan objektīva, un indivīdiem ir iespējas tajā darboties un mijiedarboties savas cilvēciskās dabas ietvaros.

Kopumā mikrosocioloģiskās teorijas piedāvā sabiedrības analīzi no individuālās pieredzes un rīcības viedokļa. Teorētiski varētu gaidīt, ka cilvēka daba šajās teorijās atklāsies spilgtāk nekā makropieejās, taču praktiski tās neiziet ārpus diskusijas “aģents–struktūra” rāmjiem. Arī no indivīda mēroga raugoties, sociālās struktūras vairāk vai mazāk aktīvi ietekmē viņa uzskatus, attieksmes un uzvedību.

Nobeigums

Socioloģisko teoriju skatījumā cilvēka daba tiek raksturota ne tikai kā dualitāte, bet arī kā daudzveidīgu faktoru mijiedarbības rezultāts. Dažādos laikposmos priekšplānā ir izvirzījies vai nu indivīds, vai sabiedrība, taču socioloģiskais pienesums cilvēka dabas izpētē saistīts indivīda un sabiedrības mijiedarbības un attiecību analīzi. Koncentrējoties uz sociālo un kultūras determinismu, klasiskais socioloģijas zinātnes diskurss nereti ignorējis bioloģiskos un psiholoģiskos faktorus cilvēka dabas raksturojumā.

Starp aplūkotajām teorētiskajām perspektīvām autores simpātijas pieder mikrolīmeņa pieejai jeb sociālās realitātes analīzei no atsevišķa indivīda perspektīvas. Piekrītot Kārļa Marksa idejām par ikviena indivīda spēju radoši izpausties (kas ir būtiska cilvēka dabas sastāvdaļa), jāatzīst, ka ekonomiskie, politiskie un sociālie ierobežojumi rada nevienlīdzību, stigmatizāciju un atsvešinātību sabiedrībā. Socioloģijas kā zinātnes jēga ir identificēt un aprakstīt ierobežojošos faktorus, kā arī izstrādāt priekšlikumus sociālajām reformām. Mūsdienu socioloģijas izaicinājums un vienlaikus iespēja ir veidot integrētu un starpdisciplināru skatījumu uz dažādiem cilvēka dabas aspektiem, ņemot vērā sociālās dzīves dažādību un mainību.

THE HUMAN BEING FROM A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

Summary

Sociology as a science of human life in society analyses interaction and mutual influence of society and an individual. Human nature, although an important topic of Western philosophical, social and political debate, has not undergone sufficient theoretical and methodological research in sociology. At the beginning of the development of sociology, discussions about human nature covered a wider range of research topics, later focusing mainly on an individual as a more or less active part of the social system. This means a virtually continuous discussion of the relationship between an individual and the team or agent.

This article provides an insight into the most important sociological paradigms, emphasising their connection with the interpretation of human nature. The presentation of the topic uses the classical division of sociological theories at the macro and micro levels in chronological order to illuminate their different views on human nature. The structure of the article is based on the so-called theories of social order, which simultaneously reflect the influence of social structures on an individual's choices and their responsibility in constructing social reality.

In the perspective of sociological theories, human nature is described not only as a duality but as a result of the interaction of various factors. At different times, the individual or society has come to the forefront, but the sociological input to the study of human nature has been related to analysis of the interaction and relationship between the individual and society. Focusing on social and cultural determinism, the classical discourse of sociological science has often ignored biological and psychological factors in characterisation of human nature.

Among the discussed theoretical perspectives, the author's sympathies belong to the micro-level approach to social reality or analysis of any particular individual perspective. While agreeing with Karl Marx's ideas about the ability of each individual to express themselves creatively (which is an essential part of human nature), it must be acknowledged that economic, political and social constraints lead to inequality, stigmatisation and alienation in society. The role of sociology as a science is to identify and describe the limiting factors, as well as to develop proposals for social reforms. Modern sociology simultaneously faces the challenge and an opportunity of developing an integrated and interdisciplinary view of different aspects of human nature, considering diversity and variability of social life.

Literatūra

1. Abell, P. (1991). Homo sociologicus: Do we need him/her? *Sociological Theory*, 9(2), 195–198.
2. Allan, K. (2006). *Contemporary social and sociological theory: Visualizing social worlds*. Pine Forge Press.
3. Appelrouth, S., & Edles, L. D. (2008). *Classical and contemporary sociological theory: Text and readings*. Pine Forge Press.
4. Archer, M. (2002). Being human: The problem of agency. *Contemporary Sociology*, 31(3), 359–360.
5. Berger, P. L. (1963). *Invitation to sociology: A humanistic perspective*. https://www.infoamerica.org/documentos_pdf/berger01.pdf
6. Chernilo, D. (2014). The idea of philosophical sociology. *The British Journal of Sociology*, 65(2), 338–357.
7. Dillon, M. (2020). *Introduction to sociological theory: Theorists, concepts, and their applicability to the twenty-first century* (3rd ed.). John Wiley & Sons Ltd.
8. Durkheim, É. (1914). Le dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales. *Scientia*, 15, 206–221.
9. Giner, Salvador. (1976). *Mass society*. Academic Press Inc.
10. Freeman, D. (2017). *Dilthey's dream: Essays on human nature and culture*. ANU Press.
11. Kühne, O., & Leonardi, L. (2020). The 'annoying fact of society': Norms and roles in 'homo sociologicus'. *Ralf Dahrendorf*. Palgrave Macmillan, 85–98.
12. Leahy, T. (2012). The elephant in the room: Human nature and the sociology textbooks. *Current Sociology*, 60(6), 806–823.
13. Lukianova, N. A., & Fell, E. V. (2015). Meaning making in communication processes: The role of a human agency. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 200, 614–617.
14. Macionis, J. J., & Plummer, K. (1997). *Sociology: A global introduction* (6th ed.). Prentice Hall Europe.
15. O'Byrne, D. (2013). *Introducing sociological theory*. Routledge.
16. Petryszak, N. G. (1980). Sociological theory and human nature. *Pacific Sociological Review*, 23(2), 131–150.
17. Raphael, M. W. (2014). Should sociology care about theories of human nature?: Some Durkheimian considerations on the 'social' individual. Presented at the annual meeting of the American Sociological Association, San Francisco, CA. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=gc_studentpubs
18. Ritzer, G. (1991). *Contemporary sociological theories* (3rd ed.). McGraw-Hill, Inc.
19. Ritzer, G. (1999). *Enchanting a disenchanted world: Revolutionizing the means of consumption*. Pine Forge Press.
20. Ritzer, G. (2008). *The MacDonaldisation of society 5*. Pine Forge Press.
21. Simmel, G. (1950). Fundamental problems of sociology (individual and society). In: K. Wolf (Ed.), *The sociology of Georg Simmel*. The Free Press.